

NİZAMÜ'L-MÜLK SUİKASTININ DÖNEMİN KAYNAKLARINA YANSIMASI*

ASSASSINATION OF NIZAM AL-MULK ACCORDING TO COEVAL SOURCES

Mustafa AKKUŞ**

Öz

Dünya tarihine yön veren ve siyasetini şekillendiren birçok önemli suikastlar olmuştur. XI. yüzyılın en önemli olaylarından biri dönemin en muktedir devleti olan Selçukluların dirayetli ve güçlü veziri Nizamü'l-Mülk'ün öldürülmesi hadisedir. Cihan devleti kuran Selçukluların dünyaya hükmetmelerinde ve zamanın en güçlü ordusuna sahip bir devlet olmasında vezir Nizamü'l-Mülk'ün rolü büyüktür. İlm-i inşâ ve diplomatika konusunda çok usta bir siyasetçi olan Nizamü'l-Mülk, Selçukluların en büyük iki sultanı Alpaslan ve Melikşah'ın vezirliğini yapmış, divit sahibinin suikasta uğraması devletin inkırazına sebep olmuş, divitin kırılması, tacın devrilmesi anlamına gelen Melikşah'ın ölümüne götüren süreci başlatmış, böylece devletin çöküş sürecine girmesine neden olmuştur. Nitekim bu olayda en büyük rol Nizari İsmaililerin reisi olan Hasan Sabbah'a aittir. Siyasi, fikri ve dini düşünce dünyaları birbirinden farklı olan Nizamü'l-Mülk ve Hasan Sabbah arasındaki düşmanlık ve mücadele Selçuklu vezirinin sabırla işlenen ve ustalıklı planlanan suikastla öldürülmesiyle neticelenmiştir.

Nizamül-Mülk'e düzenlenen suikast, Selçuklu devletinde oluşan güç unsurları ve onların suikastla ilişkileri, Büyük vezirin düşmanları, düşmanlıkların sebepleri, suikastı düzenleyen Bâtıniler ve lideri Hasan Sabbah 'la ilişkileri ve suikasta götüren süreç ortaya konulmuştur. Hasan Sabbah'ın Nizamül-Mülk ile olan siyasi, fikri ve dini düşmanlıkları, buna bağlı olarak suikast hazırlıkları, planlanması, suikastın gerçekleştirilme şekli, XII-XIV. yüzyıllar arasında telif edilen yirmiden fazla eserdeki suikastla ilgili rivayetler ele alınmış ve tahlil edilmiştir.

•

* Bu çalışma, 1000. Yılında Nizamülmülk Uluslararası İlmî Toplantı (6-7 Nisan 2018 Konya)'sında sunulan "Nizamü'l-Mülk Suikastının Tahlili ve Rivayetlerin Değerlendirilmesi" adlı bildirinin genişletilerek yeniden düzenlenmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/Türkiye, makkus@konya.edu.tr.

Anahtar Kelimeler

Nizamû'l-Mülk, Hasan Sabbah, Selçuklular, Bâtıniler, Suikast

•

Abstract

The assassinations that made an incredible impact in world history and politics are a common sight. Of those, the murder of Seljuks' strong and powerful vizier, the leading power of the era, Nizam al-Mulk in the 11th century is a remarkable incident. The role of the vizier, Nizam al-Mulk, was great in launching the Seljuks which established an omnipotent state ruling the world and having the most powerful army of that time. Nizam al-Mulk, a politician who was a master in the field of ilm-i insha and diplomatics, was of a vizier of Alpaslan and Melikshah, the two biggest sultans of the Seljuks, and caused the assassination of Meliksah by having the pen of the latter broken, and thus causing the state to enter the period of decline. The leader of Nizarite Ismailis, Hasan Sabbah, played a great role in this process. The enmity and struggle between Nizam al-Mulk and Hasan Sabbah, whose political, intellectual, and religious views were different from each other, paved the way for the murder of the Seljuk vizier through a superbly executed and skillfully planned the assassination.

This paper aims at investigating the process that ended up with the assassination of Nizam al-Mulk, the elements of power in the Seljuk state and their relations with the assassination, the enemies of the grand vizier, the reasons of hostilities, the Batinids and the leader Hasan Sabbah who led the assassination and the process leading to the assassination. The pieces over twenty works published between the 12th and 14th the centuries regarding assassination related to the Hasan Sabbah's political, intellectual and religious antagonisms with Nizam al-Mulk, assassination preparations, planning, and the assassination have been analyzed along with the narratives related to assassination.

•

Keywords

Nizam al-Mulk, Hasan Sabbah, Seljuks, Batinids, Assassination

GİRİŞ

Büyük Selçuklu Devleti ve İslam âlemi Melikşah ve dirayetli vezir Nizamü'l-Mülk döneminde en kudretli ve haşmetli zamanlarından birini yaşamıştır. Yaşadığı yüzyıla faaliyetleri, bilgi ve tecrübesiyle damga vuran; zengin miras birikimiyle sonraki asırları aydınlatan Nizamü'l-Mülk planlı ince hesaplanmış bir suikastle öldürülmüştür. Sonuçları itibariyle XI. asrın en büyük olaylarından biri olan bu suikastla Horasan'ın Tus şehri Radkan köyünde 10 Nisan 1018(21 Zilkade 408) tarihinde doğan vezirin 74 yıl 6ay 4 gün süren ömrü nihayete ermiştir. Ebu Ali Hasan b. Ali b. İshak et-Tusi'nin Horasan ikliminde bahar mevsiminde Perşembe günü başlayan hayatı, 14 Ekim 1092(10 Ramazan 485) tarihinde sonbaharda yine bir Perşembe günü Nihavend yakınlarındaki Suhne mevkiinde bir batını daisi olan Ebu Tahir Erranî tarafından düzenlenen bir suikastle son bulmuştur. Kaynaklardaki rivayetlerden titizlikle hazırlandığı anlaşılan bu suikastin dönemin Melikşah'tan sonraki en güçlü ve nüfuslu kişisine yapılması, güç ve nüfusun getirdiği husumetler ve düşmanlıklar, nedenleri ve sebepleriyle planlayıcısından azmettiricisine kadar dönemin eserlerine farklı farklı yansımıştır.

Dönemin kaynaklarına baktığımızda Büyük Selçuklu Devletinde denge ve güç unsurlarının Sultan Melikşah etrafında dört merkezde odaklandığı görülmektedir. Birincisi, devlet siyasetinde nüfuzlu bir sultan olan Terken Hatun ve onun desteklediği, hizmetinde olan ümera kesimini temsil eden Tacü'l-Mülk gibi devlet adamlarıdır. İkincisi, Melikşah'tan sonra devlet içerisinde en güçlü şahsiyet olan Nizamü'l-Mülk, ailesi ve desteklediği ulema ile kendi ordusu ve emirleridir. Üçüncüsü Hilafet makamı yani Abbasi halifeleridir. Dördüncüsü ise devlet içerisinde sinsice yerleşerek 1090 yılından itibaren Selçuklu ve İslam âlemini tehdit eden Bâtınilerdir. Nizamü'l-Mülk ve Abbasi Halifeliğini varlığı karşısındaki en büyük tehlike görerek öncelikli hedef haline getiren, zamanla Selçuklu topraklarında önemli ve tehlikeli güç haline gelen Hasan Sabbah ve Batiniler, amaçları doğrultusunda devletin içerisinde oluşan denge ve güç unsurlarına karşı mücadele veya ittifaklar yapmaktan çekinmemişlerdir. Muasır kaynaklar Nizamü'l-Mülk'e karşı oluşan düşmanlık ve gerçekleştirilen suikastte devlet içerisindeki kutuplardan birinci ve sonuncu olarak zikrettiğimiz kesimlerin zımnen bir ittifakından bahsederler.¹

¹ Ebu Abdillah İmâdü'ddin Muhammed b. Muhammed b. Hamid el-İsfahânî, *Kitâbü Târîh-i Devlet-i Selçûk*, Şeriketü Tabu'l-Kutubü'l-Arabiye, Mısır, 1900, s. 58-59; Feth b. Ali b. Muhammed el-

Melikşah ve Nizamü'l-Mülk'ün uyumlu ve tedbirli idareleriyle yücelen Selçuklu Devleti güç unsurları arasındaki mücadelenin başlamasıyla gerilemeye başlamıştır. Devletin azameti bu iki şahsiyetin uyumuyla yükseldiği gibi zevali de sultan ile vezir arasındaki ahengin bozulmasıyla başlamıştır. Nizamü'l-Mülk'ün rakip ve düşmanları haklı haksız, tenkitleri ve ihtiyar vezir aleyhinde çabalarıyla onu Melikşah'ın gözünden düşürmeye çalışıyorlar bu konuda başarılıda oluyorlardı. Nitekim devlet içerisinde önemli bir güç unsuru olan sultanın zevcesi Terken Hatun'un, veziri Tâcü'l-Mülk Ebû'l Ganâim, İhtiyar vezirin önemli rakibi idi. Terken Hatun ve veziri, Nizamü'l-Mülk'ü yıpratmak, onun güç ve otoritesini sarsmak, vezir ile sultanın arasını açmak için her fırsatı değerlendiriyorlar; gözden düşürmek için her türlü tertipten sakınmıyorlardı.²

Selçuklu devleti içerisinde oluşan güç unsurları içerisinde amaç, hedef ve ihtirasları yönüyle en tehlikeli ve kuvvetlisi Karahanlı kızı ve sultanın zevcesi Terken Hatun'dur. İhtiraslı, cesaretli, güzel ve akıllı bir kadın olan Terken hatun yalnız sultan üzerinde değil devlet işlerinde de etkili ve çevresi geniş, çok nüfuz sahibi bir kimse idi. Kendisine daima muti olan sıkı sıkıya bağlı bir divana, divan memurlarına, mali ve idari teşkilâta sahip olduğu gibi emrinde 12.000 kişilik bir süvari kuvveti de bulunuyordu. O, Melikşâh'ın büyük oğlu Berkyaruk'u veliahtlıktan azlettirerek dört yaşındaki kendi oğlu Mahmut'u Selçuklu tahtının vârisi yapmak istiyor; halifeden olan ve Mehmelek'in oğlu bulunan torunu Cafer'i de halifenin veliahtlığına getirmeye çalışıyordu. Halifelik ve sultanlık makamlarını ele geçirme ihtirasıyla uğraşan Terken Hatun amacına ulaşmada Nizamü'l-Mülk'ü engel görüyordu. Bu sebeple büyük vezire karşı düşmanlık besliyor, bütün gücünü Nizamü'l-Mülk'ü düşürerek kendi veziri Tâcül-Mülk'ü onun yerine geçirmeye harcıyordu.³

Melikşâh ile veziri arasını açmak, uzun süredir Selçuklu Devletinin siyaseti ile kurumlarına hâkim olan tecrübeli veziri düşürmek kolayda değildir. Fakat bu dengeler içerisinde sultan ile vezirinin arasını gerginleştiren iki önemli unsur ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki sultanın zevcesi Terken Hatun'un derin ve büyük emellerine ulaşmak için gösterdiği çaba ve faaliyetleri, diğeri Nizamü'l-Mülk'e mensup devlet adamlarının taşkınlıklarıdır.⁴ Şüphesiz Selçuklu Devleti içerisinde

Bündârî, *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Usre (Târîh-i Silsile-i Selçûkî)* Nşr: Muhammed Hüseyin Celîlî, Bünyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran, 1977, s. 71-72.

² Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreyî, *Mecmau'l-Ensâb, II*, Emir-i Kebir Yayınları, Tahran, 1984, s. 105.

³ Giyâsüddin b. Hemamüddin Hândmîr, *Düstûrü'l-Vüzerâ*, tsh: Said Nefsi, İkbâl Yayınları, Tahran, 1976, s. 164-165.

⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999, s.216-217.

ikinci sırda zikrettiğimiz güç unsuru Nizamü'l-Mülk ve çevresidir. Vezirin konumu ve Selçuklu hanedan ailesi içerisinde devlet yönetiminde görev alması gereken şehzade ve meliklerin sık sık isyana kalkışmaları onların birçok görevden uzaklaştırılmalarına sebep olurken boşluğu vezirin oğulları, torunları veya damatları doldurmuş, azatlıları ve yakın adamları devletin birçok yüksek makamlarına, valiliklerine yerleşmiştir. Zamanla Vezir ailesi ve adamları büyük bir servet elde etmişler, buna bağlı olarak da 20.000'e yakın özel gulamlarından oluşan bir orduya sahip olmuşlardır. Elde edilen siyasi, iktisadi ve askeri güç devlet içerisindeki konumlarını daha da güçlendirmiştir. Bu kuvvete dayanan oğulları ve damatlarının, vezirin ihtiyarlığından da faydalanarak, zaman zaman haksızlıkları ve taşkınlıkları da eksik olmuyor, sultanın adamlarına dahi tecavüzden çekinmemişlerdir.⁵ Devlet içerisinde oluşan güç çatışmasının son dönemlerde Melikşâh ile Nizamü'l-Mülk'ün arasında açık bir çatışmaya dönüştüğü görülmektedir. Nitekim bu durum suikasttan hemen önce Sultan ile vezir arasında cereyan eden ve Melikşâh'ın vezirlik divitini alma tehdidinde de açıkça ortaya çıkmaktadır.⁶ Melikşâh ile Vezirin arasının açılmasına sebep olan bu olaydan kısa bir süre sonra Sultan Bağdat'a hareket etmiş, vezirine de peşinden gelmesini söylemiştir. Nizamü'l-Mülk ise sultanın peşinden giderken Bağdat yolunda suikasta uğramıştır.

Kaynaklarda Melikşâh'ın suikaste çok üzüldüğü rivayetlerinin yanında Tacü'l-Mülk Ebü'l Ganâim'in vezirliğe getirdiği bilgisi de aktarılır. Yeni vezirin tayini ile selefinin kurduğu düzen bozulmuş, bütün üst düzey memurlar değiştirilmiş, Nizamü'l-Mülk'ün adamları tasfiye edilmiştir. İhtiyar vezirin

⁵ İbnü'l-Esir Ebü'l-Hasan İzzüddin Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, tsh: Muhammed Yusuf Dukake, *Dârü'l-Kitâbü'l-İlmîye*, Beyrut, 1987, s. 478; İbnü'l Adim, *Buğyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb*, (Biyografilerle Selçuklular Tarihi), çev. Ali Sevim, Ankara, 1982, s.55-56.

⁶ Bu olaya bağlı olarak Sultan ile İhtiyar vezirin aralarının açılmasına sebep olan olaylara İbnü'l Cevzi ile torunu Sibt İbnü'l Cevzi nedenlerini de zikrederek ayrıntılı olarak değinir. Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk: Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata, *Dâru'l-Kutûbu'l-İlmîyye*, Beyrut, 1995, s.302-306; Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah el-Maruf bi Sibt-i İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zaman fi Tevârîhi'l-Ayân*, thk: Muhammed Enes, Kamil Muhammed, *er-Risâletü'l-İlmîyye*, Şam, 2013, s. 438-439. Melikşâh ile Vezir arasında cereyan bu hadiseyi dönemin tarihçisi Zahirüddin Nişâburî ayrıntılı olarak zikreder. Hâce İmam Zahirüddin-i Nişâburî, *Selcûknâme (Zeyl-i Selcûknâme)*, Ebu Hamid Muhammed b. İbrahim, Kulâle-i Hâver, Çaphâne-i Tahran, 1954, s. 32. Ayrıca Şebankarâi, *Mecmau'l-Ensab* adlı eserinde sultan ile vezir arasında geçen diyalogda Terken Hatun'un rolüne de değinir. Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreyî, *Mecmau'l-Ensab, II*, Emir-i Kebir Yayınları, Tahran, 1984, s. 105. Bu olayı en teferruatlı zikreden tarihçilerden biri de diğerlerine göre daha muahhar olan Hândmîr'dir. Hândmîr, *Düstûrü'l-Vüzerâ*, s. 164-166.

ölümüyle Terken Hatun'un emelleri önündeki en büyük engel kalkmış, Berkıyaruk'u vâlihtlıktan düşürmeye, oğlunu da vâliht yapmaya muvaffak olmuştur. Ayrıca torunu Cafer'in vâlihtlığı meselesini tekrar canlandırmış böylece Selçuklu topraklarındaki bir diğer güç unsuru olan Hilafet makamıyla Melikşâh arasında gerginlik başlatmıştır. Terken Hatun'un tazyik ve istekleri sonucunda Sultan Halife Muktedi Billah'tan Bağdat'ı terk etmesini istemiştir. Hilafet makamıyla saltanat makamı arasındaki bu sürtüşme Bağdat'ı terk için halifeye verilen on günlük sürenin bitmesine bir gün kala Melikşah'ın zehirlenerek öldürülmesiyle neticelenmiştir. Böylece Nizamü'l-Mülk'ün ölümünden 18 gün sonra vefat eden Melikşah ile azamet devrini yaşayan Selçuklu devleti, tâcin diviti takibiyle çöküş dönemine girmiştir.⁷

Selçuklu devleti içerisinde zamanla oluşan güç unsurlarından biri de Hasan Sabbah ve Batiniliğidir. Hasan Sabbah Mısırdan döndüğü 1080 yılından sonra Selçuklu topraklarında Nizari İsmaililiğini yaymaya başlar. Mayıs 1081 yılında İsfahan'dan başlattığı gizli daveti kısa sürede Yezd, Kirman, Huzistan ve Mazenderan'da yayılır. Hasan Sabbah'ın bu tehlikeli davetinin farkına varan Nizamü'l-Mülk hakkında takibat başlatsa da her defasında kurtulan Sabbah, Kazvin'e geçer kısa sürede Batiniliği yaydığı Deylem bölgesinde 1090 yılında Alamut kalesini ele geçirerek burayı üs haline getirir. Selçuklu Devleti için siyasi, dini ve askeri yönden büyük tehlike oluşturan Hasan Sabbah, Nizamü'l-Mülk'ü amacına ulaşmada en büyük engel ve düşman gördüğü dönemin kaynakları, siyasetname ve Sultan Melikşah'a yazdığı rivayet edilen mektuplardan da anlaşılmaktadır.⁸

Tecrübeli vezir, devlet içerisinde güç unsuru haline gelen ve gerektiğinde kendisine hasım olan ihtiraslı kimselerle ittifak yapacağını düşündüğü Batinilerin devlet için büyük bir tehdit olacağını görmüş, onlara karşı başta askeri olmak üzere her türlü tedbiri almıştır. Hasan Sabbah tehlikesine karşı Melikşah'ı uyarmayı da ihmal etmemiştir. Osman Turan Nizamü'l-Mülk'ün eserindeki

⁷ Zahirüddin Nişaburi, Sultanın suikasttan 18 gün sonra vefat ettiğini zikreder. *Selçuknâme*, s. 32. Şebankarai, Sultan Melikşâh'ın suikasttan üç gün sonra Bağdat'a geldiğini ve 18 gün sonrada vefat ettiğini yazar. *Mecmau'l-Ensab*, II, s.105. İbnü'l-Adim eserine kaydettiği muhtelif rivayetlerde sultanın vezirden 30 günden biraz fazla ve bir ay beş gün sonra öldüğü şeklinde iki farklı rivayet aktarır. İbnü'l Adim, *Buşyeytü't-Taleb fi Tarih-i Haleb*, s.59. Cüveyni ise 40 gün sonra vefat ettiğini söyler. Alâeddin Atâmelik Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşa*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s.543.

⁸ Sultan Melikşah ve Hasan Sabbah arasında mektuplaşma iddiaları her ne kadar başka kaynaklar tarafından net olarak ortaya konulmasa da Hasan Sabbah'ın hayatını anlatan *Sergüzeşt-i Seyyidüna* adlı eserde mektupların metinleri zikredilir. Melikşâh'ın tehdit içeren mektubuna Hasan Sabbah'ın verdiği uzun cevaptan da anlaşıldığı üzere en büyük tehlike ve düşman olarak gördüğü Nizamü'l-Mülk ve Abbasi Halifeliğidir. Felsefi, *a.g.e.*, s.416-424.

Batiniler hakkındaki düşünceler ve Melikşah'a tavsiyelerini şu şekilde özetler: *"Selçuk Devletine ve hususiyle Cihân'ın efendisine (Melikşâh'a) yaptığım hizmetler malumdur. Her devirde ve ülkede hükümdarlara karşı âsiler çıkmıştır. Lâkin hiçbir Râfizî mezhebi Bâtıniler kadar meş'ûm olamaz. Zira onların gayesi İslâmiyeti ve bu devleti fesada vermektir; kulaklarını ve gözlerini bir sesin çıkmasına ve bir hâdisenin zuhuruna dikmişlerdir. İlk fırsatta ve felâkette kulübelerinden fırlayacak olan bu köpekler Râfizî mezheplerini yayacaklar ve her şeyi yıkacaklardır. Bu sahtekârlar Müslümanlık iddiasında görünürler; lâkin hiçbir düşman Muhammed'in dinî ve sultanın devleti için onlar kadar tehlikeli ve korkunç değildir. Ben öldükten sonra büyük ve mümtaz insanları kuyulara attıkları, davul sesleriyle kulakları çınlattıkları ve sırlarını açığa vurdukları zaman bu sözlerim hatırlanacak ve bu felâket gününde sultan bütün bu söylediklerimde haklı olduğumu görecektir."*⁹ İstidat sahibi olan tecrübeli vezir Hasan Sabbah ve yaymış olduğu itikâdî sapkın düşüncenin Selçuklular ve İslam âlemi için ne derece tehlikeli olduğunu görmüş, gelecekte nasıl bir güç unsuru haline döneceklerini anladığından eserindeki Sultana feryatlar ederek konunun vahametini anlatmaya çalışmıştır.¹⁰

Hasan Sabbah'ın ise yaymaya çalıştığı Batınî zihniyeti ve Selçuklu Devleti içerisinde bir çiban gibi kurup terör estireceği devleti önündeki en büyük düşman olarak Nizamü'l-Mülk ve Abbasi Halifeliği görmesi bu sebeptir. Zira amacına ulaşmak için davetine başladığı 1080 yılından beri vezirin takibinden kaçmış, Selçuklu topraklarında dökülen ilk batini kanında vezirin rolü olmuştur.¹¹ Bazı kaynaklar Hasan Sabbah'ın vezire karşı özel bir düşmanlık ve kininden de bahsederler.¹² Ancak Nizamü'l-Mülk'e düşmanlığının asıl sebebi Selçuklu

⁹ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.267-268, 334; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, TTK Yayınları Ankara, 1999, s.27; Turan, *a.g.e.*, s.319-320.

¹⁰ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s.267, 268, 334.

¹¹ Kaynaklarda Bâtinilerin yaptığı ilk suikast Save'de bir müezzinin öldürülmesi hadisesidir. Bu olaydan haber alan Nizamü'l-Mülk olayın üzerine giderek olayda dahil bulunanları tutuklamış katli gerçekleştiren Tahir adındaki marangoza kısas uygulamış, ayağından sürükleterek teşhir etmiştir. Bu şahıs Bâtinilerden öldürülen ilk kişi olmuş, kendilerinden ilk kanın akmasında Nizamü'l-Mülk'ün rolü olmasından dolayı vezire duydukları kin ve nefretin sebeplerinden biri de bu olay olmuştur. Ayşe Atıcı Arayancan, "Hasan Sabbah ve Halefleri Tarafından Suikaste Uğrayan Devlet Adamları 1090-1257" *İCANAS Kongresi (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*, Ankara, 2007. s.336-337.

¹² Hasan Sabbah ile Nizamü'l-Mülk arasında yaşanan bir olay ve bu olaydan dolayı aralarında özel bir husumetin varlığından bahsedilir. Batınî kaynaklarından alıntılanan rivayete göre: Hasan Sabbah bir müddet belirsizce yaşadktan sonra Sultan Melikşah'ın Padişahlığı sırasında 465-485 yıllarında Nizamülmülk'ün yanında gider. Nizamülmülk küçüklüğünde verdiği sözü üzerine onu yanına alır. Hasan Sabbah zekâ ve yeteneği sayesinde Selçuklu Sultanının mizacı üzerine nüfuz ederek

topraklarında kurup yaymak istediği Batini devlet ve oluşturacağı itikadî düşünceye karşı vezirin mücadelesidir. Nitekim bu tehlikeyi görüp takibat yapan ve Melikşah'ı uyaran böylece Alamut'taki bâtniler üzerine Emir Yoruntaş'ı göndererek buradaki Nizari İsmaililerin zor durumda bırakılmasında; Kuhistan ve Rudbar'daki Batniler üzerine Kızıl Sarık'ın gönderilerek cezalandırılmasında; yine 1092 de Aslantaş'ın Alamut'u kuşatarak Hasan Sabbah'ın büyük sıkıntılar yaşamasında da vezirin rolü büyüktür.¹³ Hasan Sabbah'ın bu sıkıntılardan kurtulup uzun bir süre rahat etmesi Nizamü'l-Mülk'e suikast düzenleyerek öldürmesiyle mümkün olmuştur.

Nizamü'l-Mülk'ün ölümü ve ona müteakip Melikşâh'ın zehirlenerek ölümünden sonra Hasan Sabbah ve Bâtniler Selçuklu devleti içerisinde sultandan sonra ikinci büyük güç unsuru haline geldiler. Nitekim Cüveynî'nin de aktardığı gibi bu suikastlardan sonra Hasan Sabbah'ın güç ve kuvveti artmış, idareyle husumet ve düşmanlığı olan, devletten korkan hainler, ayak takımları ve ihtiras sahipleri onun yanına sığınmıştır. Büyük bir güç elde eden Sabbah, amacına ulaşmada önüne çıkan herkese suikastlar düzenlemiş, Halife, vezir, emir, devlet adamları ve tanınmış kişilerden birçok kimseyi suikastla hançerleyerek öldürmüştür¹⁴.

Sultanın birçok devlet işlerinde doğru yolda olmadığını ve buna da önlem alınmadığını görür bu sebepten dolayı onunla Nizamülmülk arasında giderek rekabet ve haset artar. Dostluk konusu başarısızlığa uğratmak yarışa girmeye dönüşür. Bu konuda yazılanlara göre sultan Melikşah bi ara memleketin gider ve gelir durumunu Nizamülmülk'ten ister. Nizamülmülk bu konuda sultandan iki yıl fırsat tanınmasını talep eder. Ancak hesap işlerinde mahareti olan Hasan Sabbah divanda çalışan muhasebelerin kendi emrine verilmesi şartıyla kırk günde bitireceğini öne sürer. Hasan Sabbah kırk gün sonra gelir giderleri toplar. Ancak elinin altındaki çalışanlardan biri Nizamülmülk'ün emriyle hesabın tertip ve düzenini kaşıtırır. Başka bir ifadeye göre Nizamülmülk o evrakları Hasan Sabbah'ın gulamından alır yere atar ve karıştır. Hasan Sabbah evrakları sultanın huzuruna götürünce karıştığını görür acele ile düzeltmeye çalışır bu sebepten tarihçilere göre sultanın sorularına kem-küm diye cevap verir. Durumu fırsat bilen Nizamülmülk: "akıllıların iki senede yapabilecekleri işi cahiller kırk günde yapmaya çalışırlarsa cevabı kem-küm olur." Bundan böyle Hasan Sabbah başarısızlık ve utancından dolayı Melikşah'ın sarayında duramaz, sultanın öfkesi vezirin düşmanlığından Rey'e kaçır.(Nasrullah Felsefi, a.g.e., s.410.)

¹³ Feth b. Ali b. Muhammed el-Bündârî, *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Usre (Târih-i Silsile-i Selçûki)* Nşr: Muhammed Hüseyin Celîlî, *Bünyâd-ı Ferheng-i İran*, Tahran, 1977, s. 101; Alâeddin Atâmelik Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşa*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s.540-542

¹⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşa*, s.543. Kaynaklarda İsmâîlilerin oluşturduğu uzun bir cinayet listesinden bahsedilmektedir. Bu listeleri Reşidüddin ve Kaşanî eserlerinde ayrı ayrı zikretmiştir. Kaşanî ayrıca eserin sonunda Reşidüddin'nin eserinde verdiği listenin aynısını yeniden kendi eserinin sonunda vermiş, ayrıca Kaşanî, İran, Horasan, Irak, Mazenderan, Azerbaycan'da her biri ayrı ayrı olmak üzere, vezir, emir, şahne, hâkim, imam vs. gibi otuz bin civarında devlet adamının Batnilerin suikastında kurban gittiğinden bahsetmiştir. Arayancan, a.g.m., s. 342.

XII-XIV. Yüzyıl Kaynaklarında Nizamü'l-Mülk Suikastıyla İlgili Rivayetler

Nizamü'l-Mülk suikastının düzenlendiği tarihe en yakın müelliflerden biri İbnü'l-Cevzî'dir. O, *el-Muntazam* adlı eserinde vezir hakkında uzun bilgiler verir. İbnü'l-Cevzî *el-Muntazam*'da vezirin tam ismini zikrettikten sonra onun Beyhak'ta dihan bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldiği, fakir bir aile olduğu, hadis ve fıkıh ilmiyle ilgilendiği, önce Belh mutemedi Ali b. Şazan'ın, daha sonrada Alpaslan'ın babası Davut b. Mikail'in hizmetine girdiğinden bahseder.¹⁵ Ayrıca vezir ile Terken Hatun ve Tacü'l-Mülk arasındaki veliahtlık konusundaki fikir ayrılığı ve husumete değinerek Sultanla aralarının açılması, sultanın devletime ortak mısın sualini zikreder.¹⁶ Bu olaydan sonra sultanın Bağdat'a hareket ettiğini vezirinde peşinden çıkararak Nihavend'de sufi kılığında Deylemli bir çocuk tarafından kalbinden hançerlenerek öldürüldüğünü, zimnen bu suikastta sultanında parmağı olduğunu zikreder. İbnü'l-Cevzî suikast hakkında şu ifadeleri kullanır: *"Nihavend bölgesine varılınca (Hz. Ömer döneminde bir sahabe topluluğunun katledildiği yer) Sofi sıfatlı bir Deylemî çocuk gelerek yiyecek bir şey vermek istediğini söyler, hançerini çıkararak kalbinden vurur ve öldürür. Onun öldürülmesine Sultan'ın rıza gösterdiği aktarılır."*¹⁷

İbnü'l-Cevzî'nin torunu olan meşhur tarihçi Sıbt İbnü'l-Cevzi Nizamü'l-Mülk suikastıyla ilgili önemli bilgiler verir. O vezirin ölümüne sebep olan olaylar üzerine de durur. Suikastın sebeplerini dört nedene dayandırır ve şöyle zikreder: *"Nizamü'l-Mülk'ün ölümü konusunda dört görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre 29 yıl Alparslan ve Melikşah döneminde devlete hizmet ederek büyük sermayeye sahip olmuş, bunun üzerine düşmanları çoğalmış, ölümüne sebep olmuştur. İkinci görüşe göre o bazı yakınlarını Mero'e vali tayin eder. Oğlu da bunlar içinde olup halktan çok para toplar, halk da ağlayarak Sultan Melikşah'ın kapısına dayanır. Bunun üzerine Nizamü'l-Mülk'e adam göndererek sen benim devlet ortağım mısın? Ya tabiiim misin diye sorar. Bu konuda sultanı ikna edemez ve hürmet ortadan kalkar. Nizamü'l-Mülk ise bu adımlar benim devlet ortaklığımdan değil, tedbirimdenir diye cevap verir. Melikşah ise tedbiri Tacülmülk'e verir. Üçüncü görüşe göre Sultan Melikşah meseleyi Halifeye taşımak ister. Bunu öğrenen Nizamü'l-Mülk bu öneri aklen ve şeran caiz değildir. Tacülmülk, Nizamü'l-Mülk'ün görüşünü öğrenince onun görüşünü tasvip eder ve Nizam'ı*

¹⁵ Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Ümem ve'l-Mülük*, XVI, thk: Muhammed Abdulkadir Ata ve Mustafa Abdulkadir Ata, *Dâru'l-Kutûbu'l-İlmiyye*, Beyrut, 1995, s.302.

¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s.306.

¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI; s.305

öldürünüz, rahat olunuz der. Dördüncü görüşe göre Hatun (Terken) Melikşah sonrasi oğlu Mahmud'u veliaht yapmak için Nizamü'l-Mülk ile istişare eder. Nizamü'l-Mülk ise büyük oğul varken küçük oğula söz düşmez der. Bunun üzerine Hatun, Melikşah ve Tacülmülk, Nizamü'l-Mülk'ün ölümü üzerine anlaşırlar."¹⁸

Sıbt İbnü'l-Cevzî vezirin öldürülme gerekçelerini anlattıktan sonra suikastin nasıl işlendiğinden bahseder. Dedesinin rivayetlerini aynen anlattığı gibi Deylemli olan suikastçının batini olduğunu, diğer kaynaklardan farklı olarak kaçıp kurtulduğunu da belirtir. Sıbt suikastı şöyle anlatır: "Suikastın gerçekleşme şekline gelince Melikşah Ramazan ayında Bağdat'a doğru yola çıkar. Nizamü'l-Mülk de arkasından devam eder. Nihavend bölgesine varılınca bir köyde konaklanır. Çadırlar kurulur. Bu arada ordudan bir adam gelerek: Rasulullah (s.a.v.)'ı gördüm sana gelmiş, sen ise mihfede oturursun! Nizamü'l-Mülk hayırdır inşaallah, bir müjde mi var der. Yemekten sonra Nizamü'l-Mülk mihfeden kalkar harem bölümüne çadırına gider. Bu arada karşısında elinde tabak olan Sofi şekline girmiş bir Deylemî çocuğu görür. Elindeki yemek tabağı olduğu sanılan kabı uzatarak elindeki hançerle Nizamü'l-Mülk'ü kalbinden vurur. Nizamü'l-Mülk, çadırına taşınır ve ölür. Deylemî ise firar eder. Bâtmî olan Deylemî çocuk aranır, bulunmaz."¹⁹

Dönemin en yakın tarihçilerinden biri de Katip el-İsfahanî'dir. O, *Târîh-i Devlet-i Selçûk* adlı eserinde Nizamü'l-Mülk'e karşı kurulan ittifaklar ve düşmanlıklardan bahseder. Tacü'l-Mülk'ün Nizamü'l-Mülk'e nasıl düşmanlık beslediği, onu sultanın gözünden düşürmek, sultanın kalbindeki Nizamü'l-Mülk sevgisini silmek için çabaladığını aktarır.²⁰ Katip el-İsfahanî vezirin ölümü hakkında şunları söyler: "Sultan'a iyice yaklaşılan Tacülmülk Ebû'l-Ganaim, ordu komutanı da kendi hizbinden biri olan Sedidü'l-Mülk Ebû'l-Meâli el-Mufaddal b. Abdu'r-Rızk b. Ömer, Ârîzü'l-Cünd olmuş, ona birçok para ve sermaye vererek Nizamü'l-Mülk'i bitirmek üzere ittifak kurmuştur. O, Sultan'ın veziri hakkındaki reyini değiştirebilmiştir. Onun ailesi, evladı ve sermayesi hakkında cümleler yazmaya başlamıştır. Bu esnada Nizamü'l-Mülk bir mühlit tarafından hançerle öldürülmüş, 485/1092 yılında fazl ve keremle defnedilmiştir."²¹

¹⁸ Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah Sıbt-ı İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zaman fi Tevârîhi'l-Ayân*, XIX, thk: Muhammed Enes, Kamil Muhammed, *er-Risâletü'l-İlmiyye*, Şam, 2013, s. 438.

¹⁹ Subt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 439

²⁰ Ebu Abdillâh İmâdü'ddin Muhammed b. Muhammed b. Hamid el-İsfahânî, *Kitâbü Târîh-i Devlet-i Selçûk, İhtisar*: el-İmâmü'l-Âlem el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bündârî el-İsfahânî, *Şeriketü Tabu'l-Kutubü'l-Arabiyye*, Mısır, 1900, s. 58.

²¹ İsfahânî, *a.g.e.*, s. 59.

Dönemin tarihçilerinden biri de Katip el-İsfehanî'den istifade eden, onun eserlerine ihtisar ve zeyl yazan Bündârî'dir. Onun *Zübdetü'n-Nusre* adlı eserinde suikast hakkında vezirin düşmanlarının faaliyet ve ittifaklarından bahseder ve Nizamü'l-Mülk'ü İsmaili bir dâinin katlettiğini zikreder.²² Bündârî olayı kısaca şöyle anlatır: “Sultan Melikşah, Tâcü'l-Mülk Ebû'l-Ganayim'i pür dikkat dinlermiş, onun sözlerine önem vermiştir. Memleketin durumunu Sultan'a farklı yansıtmış, Sultan'ın Nizamü'l-Mülk'ten gönlü soğumuştur. Sultan, Nizamü'l-Mülk'a darılmaya başlamıştır. Tâcü'l-Mülk Ebû'l-Ganayim ne kadar Sultan'a yakınlaşmışsa o kadar da Nizamü'l-Mülk'e yakınlaşmış, ona son derece saygı göstermiştir. Çünkü vezirin tedbirinden ve siyasetinden çekinmiştir. Nizamü'l-Mülk, rakiplerinin kendisine karşı birlik oluşturdukları zaman yaşlanmıştır. Evlat yetiştirmek ve terbiye etmek onu yormuştur. O, hasımlarının oyunlarını dikkate almamış, onlarla muhatap bile olmamıştır. Böylece 485/1092 yılında İsmâîlî bir adamın bıçaklaması sonucunda hayatını kaybetmiştir.”²³

Suikastın yapıldığı döneme en yakın tarihçilerden biri de eseri günümüze kadar gelmemiş ama İbnü'l-Adîm'in rivayetlerinden öğrendiğimiz Ebu'l-Hasen Ali b. Mürşid b. Ali b. İbn Münkız'dır. Rivayetlerinden Nizamü'l-Mülk ve ailesi, yaşam tarzı hakkında bilgiler ediniyoruz. İbnü'l-Münkız'ın Nizamü'l-Mülk'ün Bağdat'ta öldürüldüğü ve buradaki evine götürüldüğünü gibi ölüm yeri ve şekli hakkında verdiği bilgilerde hatalıdır. Ebu'l-Hasan Ali'nin babasından naklen vezir hakkındaki hiçbir kaynakta yer almayan rivayeti dikkat çekicidir. Suikast ve sonrasında Melikşâh ile diyalogunu da içeren rivayet şöyledir: “Nizamü'l-Mülk'ün ihtiyarlık ve takatsizlik sebebiyle bir mahfede taşınmakta olduğu bir sırada 13 Ekim 1092 'de Bağdat'ta bir Bâtînî tarafından yaralandığı ve buradaki evine götürüldüğü daha sonra sultan Melikşah'ın onu ziyaret ettiği sırada kendisine yapılan bu suikastın sultanın emriyle yapıldığına inanan vezirin “Ey âlemin sultanı babanın ve senin devlet işlerini yürütmekten dolayı yaşlandım. Beni vezirlikten uzaklaştırsaydın da bana bu suikastın yapılmasını emretmeseydin” şeklindeki sözlerine karşılık kolunda taşıdığı Kur'an-ı Kerim'i çıkarıp böyle bir emri asla vermediği ve bundan asla haberdar olmadığı hususunda ant içen sultanın “Ben böyle bir teşebbüse nasıl razı olur ve reva görürüm. Oysa ki sen benim devletimin bereketisin ve babam yerindesin”²⁴

İbn Ali el-Hüseyinî'nin Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye adlı eserinde suikastın hazırlanması hakkında enteresan bir hikâye zikreder. Vezir hakkında en ayrıntılı

²² Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s.72.

²³ Bündârî, *a.g.e.*, s.71-72.

²⁴ Ali Sevim, “Munkizi Muelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1992-1994, Ankara, 1994, S. 27, Cilt XVI, s.7.

bilgileri veren müelliflerden biri olan Sadruddin Ebu'l-Hasan bu olayı şu şekilde anlatılmaktadır: *Hasan b. Sabbah Alamut kalesine iltica ile şer ve zararı her tarafa sirayet edecek bir hale geldiği vakitte Nizâmü'l-Mülk kalenin etrafını askerlerle kuşatarak yolları kesti. Bunun üzerine kaleden iki adam çıktı, fakat bunların atlarının nalları ters idi, kale etrafına gitmiş olduklarını gösteriyordu. Kaleyi kuşatan askerler bunların hariçten kaleye girmiş olduklarını zannettiler. Nizâmü'l-Mülk de bu sırada hamamdan çıkmış bir mahfede oturuyor, yemek yiyordu. Bu iki adamdan biri görmüş olduğu bir haksızlıktan dolayı tazallüm ve şikayet etmek için müracaat eden bir insan sıfatıyla sofrasına yakınlaşarak yanında bulunan hançeri ile Nizâmü'l-Mülk'e vurdu. Bundan sonra kaçarken ayağı çadırın ipine takılarak yere düşmesi üzerine etraftan Nizâmülmülk'ün adamları yetiştiler, kendisini öldürdüler. Nizâmülmülk'ün vezaret müddeti yirmi yedi yıl idi. Bâtinîler tarafından katli dört yüz seksen beş yılında Ramazanın onuncu cumartesi günü oldu".²⁵*

Ebu'l-Hasan el-Hüseyini yine aynı eserinde bu suikastta rolü olan ve azmettirenler hakkında da ayrıntılı bilgiler vardır: *"Me1ikşah'ın hazinedarı Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganâim onun devrinde ve oğullarının vezareti zamanında işlerinin nâzırı idi. Bu zamanlarda Nizamülmülk'ü Sultanın nazarından düşürdü, kendisinden nefret etmeğe başladı. Askerler tarafından pek ziyade sevildiğinden sultan kendisini azletmekten korktu. Çünkü Nizamülmülk pek ziyade nüfuz sahibi idi; kölelerinin sayısı yirmi bine balığ idi. Başka bir çare bulamadıkları için bir deylemliyi in'am ve ihsan talebinde bulunan bir insan kıyafetine sokarak üzerine hücum ettirdiler. Bu adam bir bıçak darbesiyle mumaileyhi öldürdü".²⁶* Ayrıca müellif Tacü'l-Mülk'ün vezir hakkındaki iftiraları, sultanın gözünden düşürme çabaları hakkında da bilgiler verir ve ihtiyar vezirin birçok hayır ve hasenatını, onun mümtaz özelliklerini zikreder.²⁷

Nizamü'l-Mülk suikastı hakkında birçok rivayet zikrederek vezirin biyografisini en ayrıntılı anlatan müverrihlerden biri İbnü'l-Adîm'dir. Müellif *Buğyetü't-Talep fi Tarih-i Halep* adlı eserinde suikastla ilgili duyduğu ve okuduğu birçok rivayeti nakleder. İbnü'l Adîm rivayetlerin birinde suikastla ilgili şu bilgileri verir: *"Nizamü'l-Mülk 10 Ramazan 1092 cumartesi gecesi askeriyle birlikte Bağdat'a gelirken Nihavend ve Sahne arasından akşam iftarını açtıktan ve âlim fakir ve askerlerin sofrasından dağılıp gitmelerinden sonra öldürüldü. O sedye ile hanımının çadırına kaldırıldı. Ona yardım ve iyilik dileyen bir kimse olarak gelen bir Deylemli çocuk yanında taşıdığı bir hançerle yaralayıp öldürdü ve kaçtı. Kaçarken çadır ipine takılıp yere*

²⁵ Saduddin Ebu'l-Hasan Ali Bin Nasır İbn Ali el-Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.45.

²⁶ İbn Ali El-Hüseyini, *a.g.e.*, s.45-46.

²⁷ İbn Ali El-Hüseyini, *a.g.e.*, s.46-49.

düştü ve arkasından yetişilerek orada derhal öldürüldü. Sultan Melikşah atlanıp çadırına gitti ve karargâhındakileri de yatıştırdı. İftarda buldukları sırada salihlerden birinin Nizâmü'l-Mülk'e şunları söylediği hikaye edilmiştir: Dün gece rüyamda Tanrı elçisinin Tanrı'nın salat ve selâm'ı üzerinde olsun gelip seni götürdüğünü ve ben de onun arkasında gitmem üzerine bana: Ey insan geri dön ben Nizamü'l-Mülk'ü istiyorum dedi. O salih insanı rüyasını buna yormuş idi".²⁸

İbnü'l-Adîm, yakın arkadaşı hafız Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud b. en-Neccar'dan dinlediği ve aynı zamanda Ebû Galib Abdülvahid b. Mesud b. el-Husayn'ın eserinden suikastın nasıl işlendiği ve suikastın azmettiricileri hakkındaki müellif nüshasından görerek aktardığını söylediği rivayeti de şöyledir: *"Nizamülmülk Kıvamüddin Ebu Ali el-Hasen b. Ali b. İshak -Allah ondan razı olsun- 10 Ramazan 485 (14 Ekim 1092) Cumartesi gecesi, mahaffe üzerinde, askerleriyle birlikte giderken Nihavend yakınında öldürüldü. Onu, kendisinden iyilik ve yardım isteyen birisi olarak gelen Deylemli bir çocuk, yanında taşıdığı bir hançerle yaralayıp öldürdü. Bu çocuk yakalanıp derhal öldürüldü. Nizamülmülk'ün her zaman ve her yerde ünlü olan faziletleri, onu öven dillerde yaşar. Onun yaptığı iyi işlerinden biri olan medreseler, ribatlar, büyük ve küçük köprüler ve verdiği sadakalar, zaman devam ettikçe baki kalacaktır. İnsanlar, Nizamülmülk'ün sultanın onayı, Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganaim'in tertip ve tedbiri, Terken Hatun'un da işaretiyle öldürüldüğünü söylemişlerdir. Çünkü bunlar (her üçü), halife el-Muktedî'nin zihnini karıştırıp çelmeye azmetmişlerdi".²⁹*

İbnü'l-Adîm, Kadı Ebu'l-Kasım Ali b. Muhammed es-Simnânî'nin, olayları aylara göre zikredip telif ettiği *Kitabü'l-İstizhar fi't-Tarih* adlı eserinden Nizamü'l-Mülk suikastıyla ilgili şunları naklettiğini söyler: *"Şeyhü'l-kebir, Kıvamüddin, Nizamülmülk Ebu Ali el-Hasen b. Ali b. İshak -Tanrı ve emirü'l-mü'minin ondan razı olsun- Irak'a giderken Nihavend dışında, 11 Ramazan 485 (15 Ekim 1092) Cuma gecesi, iftardan sonra, Deylemli birisi tarafından hile ile öldürüldü. O, Zülkade 408 (Mart/Nisan 1007 /08)'de doğmuştu. 50 yıla yakın bir süre müşriflik, nazırlık ve vezirlik yapmıştır. Vezirlikte, görev yaptığı iki devletin (Alp-Arslan ve Melikşah'ın devleti) vezirlerinden hiç kimsenin erişemeyeceği bir dereceye ulaştı. Onun için, hazarda ve seferde üç namaz vakti, tabi ve tahtadan çanaklar çalınırdı. O, Selçuklu devletinin temellerini atıp bina eden bir kimse idi. Dünya (ülke) onun ellerinde gelişti. O, çok doğru sözlü, çok iyi fikirli, yüce gönüllü, halim ve vakur bir insan olup, geceleri namaz kılar, çoğu zaman oruç tutardı. O, ülkede medrese inşa eden ilk vezirdi..."³⁰*

²⁸ İbnü'l Adim, *Buğyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb*, (Biyografilerle Selçuklular Tarihi), çev. Ali Sevim, Ankara, 1982, s.56.

²⁹ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s.56-57.

³⁰ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s.58.

İbnü'l-Adîm'in Hemedanlı Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdülmelik'e ait, *Ünvanü's-Siyer fi Mehâsin-i Ehli'l-Bedv ve'l-Hazer* adlı eserinden suikastla ilgili sultanı da suçlayan başka bir rivayette de şunları aktarır: *"Tuslu Nizamülmülk Ebu Ali el-Hasen b. Ali b. İshak sultan Alp-Arslan ve oğlu sultan Melikşah'ın 29 yıl veziri oldu ve yaşı, 76 yıl, 10 ay ve 19 gün olduğu halde, 11 Ramazan 485 (15 Ekim 1092) gecesi, Nihavend yakınlarında öldürüldü. Onu, iftarını bitirmiş bir halde iken bir Batını hile ve ihanetle öldürdü. Söylendiğine göre, katile, sultan Melikşah emir vermiştir. Çünkü sultan, onun uzun ömürlü olmasından bıkmıştı. Kendisi, ondan bir ay, beş gün sonra vefat etti"*.³¹

XIII. yüzyılın önemli tarihçilerinden olan İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih* adlı eserinde suikastın kim tarafından, nasıl ve ne zaman gerçekleştiğini belirttiikten sonra şekli ve sebepleri hakkında bilgiler verir. Müellif olayı anlatırken şöyle der: *"Vezir Nizâmü'l-Mülk Ebu Ali el-Hasan b. Ali b. İshak bu sene 10 Ramazan (14 Ekim 1092) tarihinde Nihavend yakınlarında öldürülmüştür. Nizamü'l-Mülk ve Sultan Melikşah İsfahan'dan Bağdat'a gitmek üzere yola çıkmışlar, Nihavend bölgesine konaklamışlardır. Vezir Nihavend yakınlarına gelince iftardan sonra mahfesinin içinde harem çadırına giderken Bâtınîlerden Deylemli bir delikanlı şefaata veya yardım isteyen pozisyonda ona yaklaştı ve yanındaki hançeriyle onu bıçaklayarak öldürdü. Sonra kaçarken ayağı ipine takılıp düştü ve derhal yakalanıp öldürüldü Sultan, onun çadırına gitmiş, asker ve arkadaşlarını sakinleştirmiştir. Sultan ona devletime ortak mısın diye sormuş, aileni yerleştirmişsin demiş, Merv valisi olan onun torunu Osman b. Cemalü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk'ün üzerine denetim görevlilerini göndermiştir. Dolayısıyla onun evladının devlete sokulması ölümüne sebep olmuştur"*.³²

XIII. yüzyılın bir diğer önemli tarihçisi Cüveynî vezire düzenlenen suikastla ilgili daha çok Hasan Sabbah ve Bâtınileri suçlar. Nizamü'l-Mülk'ün ileri görüşlü bir vezir olduğunu ve Hasan Sabbah'ın ilerde çıkaracağı karışıklıklar ve İslam'a açacakları zarar ve tehlikeleri görerek onların kökünü kazıyacak tedbir alıp mücadeleye giriştiğini, bu konuda aşırı çaba göstererek askeri hazırladığını zikreder. Fakat Hasan Sabbah'ın onun niyetini anlayarak hileye başvurduğunu ve sinsice bir tuzak kurup suikastı planladığını bildirir. Konu hakkında şu rivayeti

³¹ İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s.59. Ayrıca İbnü'l-Adim bu suikastla ilgili birçok kaynak ve kişiden rivayetler aktarır. Bu rivayetlerden biri de İsfahanlı hafız Ebu Tahir Ahmed'den işittikleridir: *"vezir Ebu Ali el-Hasen b. Ali b. İshak, Nihavend yakınlarında, Ramazan 485 (Ekim 1092)'de şehid olarak öldürülmüş ve son söz olarak "Askerlere söyleyiniz, benim katilimi öldürmesinler, çünkü ben, onu affettim" demiş ve kelime-i şehadet getirip ölmüştür. Bunun üzerine ben, hemen gittim, bir de baktım ki, katil öldürülmüş. Eğer ben, Nizamülmülk'ün bana söylediği sözleri onlara söyleseydim, asla kabul etmezlerdi"*. (İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, s.60.)

³² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, VIII, s. 478.

anlatır: “Hasan Sabbah, Nizâmü'l Mülk'ü hile tuzağına çekip ortadan kaldırmaya karar vermiştir. Ondan sonra şöhreti her tarafa yayılmıştır. Çeşitli düzenlerle yalan sözler ve vaatlerle, ikiyüzlü davranışlarla fedâiler denilen bir teşkilat kurmuş ve Ebu Tahir Arrani adlı bir şahıs dünyayı da âhireti de kaybeder ayetinin hedefi yapmıştır. O düştüğü bataklıkta âhret saadetini aramaya başlamıştır. Arrani 12 Ramazan 485 (16 Ekim 1092) Cuma gecesi Nihavend bölgesinde bulunan Şahne denen bir yerde sufi kılığına girerek iftardan sonra görev yerinden haremine tahtı revan üzerinde gitmekte olan Nizamü'l-Mülk'ün önüne geçip bıçağını onun sırtına saplamıştır. Nizamü'l-Mülk aldığı o yara yüzünden şehit olmuştur. Onların şehit ettikleri ilk kimse de Nizamü'l Mülk'tür”³³.

Ebu Şame adıyla maruf olan Şehâbüddin Makdîsî eseri *Kitâbü'r-Ravzatayn fi Ahbâri'd-Devleteyn* isimli eserinde suikastla ilgili şu bilgileri verir: “Nizamü'l-Mülk 10 Ramazan 485/14 Ekim 1092 tarihinde Deylemî bir çocuk tarafından iftardan sonra öldürülmüştür. Fakihler, emirler ve fakirler onun iftar sonrasında ayrılınca o harem bölümündeki çadırına geçerken bir genç feryat ederek ona yaklaşmıştır. Nizamü'l-Mülk de onun şikâyetini dinlemek istemiştir. Feryat eden çocuk Nizamü'l-Mülk'e yaklaşarak Nizamü'l-Mülk'ü öldürmüş, çocuğun kendisi de orada öldürülmüştür. Böylece dünya bir daha göremeyeceği insanı kaybetmiştir. O gece bazı salih insanların şöyle bir rüya gördükleri aktarılmıştır: “Resulullah (s.a.v.) Nizamü'l-Mülk'ün çadırına gidi ve onu kendisine beraber götürdü.” Bu müjde Nizamü'l-Mülk'e verilince çok sevinmiş: “Bu benim talebim ve arzumdur” demiştir³⁴.

Zahirüddin-i Nîşâbü'rî *Selçuknâme*'ye yaptığı zeylinde Nizamü'l-Mülk'ün katli hadisesinde birinci sırada Tacü'l-Mülk'ü sorumlu tutar ve Terken Hatun'u da suçlar. Nişaburî suikasta götüren süreci şu şekilde anlatır: “*Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganayim Fârisî, Tamğac Han-ı Semerkandî'nin kızı Tarkan Hatun'un veziri (katibi) idi. O, İlme ve irfana sahipti. Tarkan Hatun onu Nizamü'l-Mülk'e rakip olarak geliştirdi. Vezir olması için de Sultan'a dillendirdi. Nizamü'l-Mülk'ü arkasından kötüler, Sultan Melikşah'ın fikri değiştirdi. Küçük oğlu Mahmud'u veliaht olarak koymak ister. Berkjaruk ise Sultan Melikşah'ın diğer bir hanımı Emir Yakûfî'nin kızı Zübeyde Hatun'dan olmuştu. Nizamü'l-Mülk de onu destekledi. Nizamü'l-Mülk hakkında düşünceleri değişen Sultan Melikşah ona devletime ortak mısın diye sorar. Vilayetlere oğullarını göndermişsin der. Başından sarığımı, elinden divitinin alınmasını emrederim. Nizamü'l-Mülk: Benim divitim ve tacın eşdeğer. Bunun üzerine Sultan çok öfkelenir.*

³³ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*. s.542.

³⁴ Ebu Şame Şehâbüddin Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdîsî ed-Dimaşkî, *Kitâbü'r-Ravzatayn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriye ve's-Selahiyeh*, thk: İbrahim Zeybek, *Müessesetü'r-Risâle*, Beyrut, 1997, s. 97.

Vezir görevlerinin tedbirini Tacü'l-Mülk'e verir. Sultan o sıradan İsfahan'dan Bağdat'a gider. Nihavend bölgesine varınca Fedai, Tacü'l-Mülk'ün türlü işvası ile Nizamü'l-Mülk'ü bıçakla vurur, öldürür, 18 gün sonra Sultan Melikşah da vefat eder".³⁵

Yukarıda zikrettiğimiz tarihçilere göre daha muahhar olan Muhammed Şebânkâreyî'nin, *Mecmau'l Ensâb* adlı eserinde suikastla ilgili ayrıntılı bilgiler vardır. Selçuklu devleti içerisinde var olan güç unsurları arasındaki mücadeleden de bahsederek suikasttaki rollerini hatırlatır. Bu olayı eserinde şöyle rivayet eder: "Nizamü'l-Mülk'ün on iki oğlu vardı. Her biri bir memleketin özerk valisiydi. Türkistan hanı Tamğac Han'ın kızı Sultan Melikşah'ın eşi Terken Hatun'un arası vezir Nizamü'l-Mülk ile çok fena şekilde bozuktu. Sebebi Terken Hatun'un oğlu Mahmud'u veliaht tayin etmek istemesi ve vezir Nizamü'l-Mülk'ün de buna karşı çıkmasıydı. Sultan Melikşah ise veliahtlığı Emir Yakuti b. Caferi Bek'in kızı Sultan Melikşah'ın diğer eşinden olan Berkjaruk'u veliaht tayin etmişti. Terken Hatun'un Fars kökenli Tacülmülk adında bir katibi vardı. Onun gözü vezirlikte olup Nizamü'l-Mülk'e şiddetle muhalifti. Diğer yönden de Terken Hatun her gün Nizamü'l-Mülk'ü Sultan Melikşah'a şikâyet eder, Tacülmülk'ü defalarca överdi. Terken Hatun en son Sultan Melikşah tarafından Nizamü'l-Mülk'e hitaben bir mektup yazdı: "Sen benim mülkümde ortak mısın? Memleketimin dört köşesini oğullarına vermişsin! Sen benimle istişare etmeden işler yaparsın! İstersem başından sarığını aldırabilirim." Bu dönemde yaşı da seksen olan Nizamü'l-Mülk şöyle cevap yazar: "Benim sarığımla senin tacın biri diğerine bağlıdır." Bu sözü götürenler de şiddetli bir dille aktarırlar. Sultan Melikşah çok kızar, Nizamü'l-Mülk'ü alıp (işleri) Tacülmülk'e verilmesini ister Bağdat'a yönelir. Her iki veziri de (Nizamü'l-Mülk ve Tacülmülk) beraberinde götürür. Hamedan'a varılınca aniden bir melâhide (mülhit) Nizamü'l-Mülk'ü hançerle vurur. Bunun Tacülmülk'ün oyunu olduğu aktarılır. Böyle fazıl insanı kimse vurmazdı. Nizamü'l-Mülk'ün dediği doğru çıkar, bu olaydan iki üç gün sonra Bağdat'a varan Sultan Melikşah 18 gün sonra vefat eder".³⁶

Nizamü'l-Mülk hakkında tafsilatlı bilgi veren kaynaklardan biri de *Düstûrî'l-Vüzerâ* adlı eserdir. Hândmîr eserinde suikastla ilgili farklı bir rivayet zikreder. O rivayete göre: "Sultan Melikşah Bağdat'tayken Hâce Nizamü'l-Mülk hacca gitmek ister. Israrcı bir şekilde Sultan Melikşah'tan izin ister. Sultan Melikşah da ona izin verir. Bunun üzerine Nizamü'l-Mülk, Dârü's-Selam'a gitmeye hazırlanır. Nizamü'l-Mülk, makamındayken ona bir derviş bir yazı getirir. Gelen yazıyı okuyunca hıçkırma hıçkırma ağlar. Ardından yazıyı getiren derviş aratır, bulamaz.

35 Zahirüddin-i Nişâbü'rî, *Seçüknâme (Zeyl-i Selcükname)*, thk: Ebu Hamid Muhammed b. İbrahim, Kulâle-i Hâver, Çaphâne-i Tahran, 1954, s.32.

36 Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreyî, *Mecmau'l Ensâb*, II, Emir-i Kebir Yayınları, Tahran, 1984, s. 105.

Yazı da şöyle yazılmıştı: “Dün gece rüyamda efendimizi (s.a.v)’i gördüm. Git Hasan’a şöyle de: “*Senin haccın buradadır. Sen niye Mekke’ye gidiyorsun? Ben sana diyorum ki bu Türk’ün sarayında hizmet et! İhtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını gider!*”. Bunun üzerine Nizamü'l-Mülk, hacca gitmekten vazgeçer. Daha sonra yazıyı getiren o adam bulunur. Nizamü'l-Mülk’ün yanına gelmekten imtina eder: “*Ben görevimi yaptım, artık onunla benim işim olmaz*” der. Rivayet edildiğine göre idareciliğinin son günlerinde Sultan Melikşah’ın vezire karşı tavrı değişir. Sebebi ise Sultan Terken Hatun’un menkuhası, oğlu Muhammed’i veliaht olarak tayin etmek ister. Hâce Nizamü'l-Mülk ise Sultan Melikşah’ın büyük oğlu Berkjaruk’un veliaht olmasını ister. Bunun üzerine Hâce Nizamü'l-Mülk ile Terken Hatun’un arası bozulur. Terken Hatun onun gıyabinde hakkında kötü sözler sarf eder: “*Hâce Nizamü'l-Mülk’ün on iki oğlu İsnâ Aşere mesabesinde halkın gözdesi olmuştur. Devlet onların arasında bölünmüştür. Yakınları ve havaslarına menfaatleri verilmiştir*” diyerek Sultan Melikşah’ı etkiler ve Hâce Nizamü'l-Mülk’e şöyle yazar: “*Devletimizde ortak isen bize açıkla! Yoksa neden bizim iznimiz olmadan devleti oğullarına dağıtırsın! Devletimizin işlerine bağımsız bir şekilde müdahale edersin! Durumu düzeltirsen ne ağla! Yoksa elinden divitin ve başından sarığın alınır!*” Bunun üzerine Hâce Nizamü'l-Mülk şöyle yazar: “*Kaza ve kaderi düzenleyenler benim sarık ve mürekkebimi Sultan’ın dihim (taç)? Ve ordusu ile özdeşleştirmişlerdir. Bu dört şey birbirine bağlı bir şekilde nizam bulunur ve istikamete kavuşur.*” Terken Hatun’un taraftarları bunu vahim bir şekilde Sultan’a ulaştırırlar, Sultan da ağır bir şekilde ferman yazarak, Terken Hatun’un Sâhîb-i Divânı ve Hâce Nizamü'l-Mülk’ün hasmı Tâcü'l-Mülk’ün vezirlik divanı ile iştigal etmesini söyler. Bu esnada Sultan Melikşah Bağdat’a doğru yola çıkar, Hâce Nizamü'l-Mülk de arkasından devam ederken “*Lar Küçük*” kasabalarından birine ulaşır. Hâce Nizamü'l-Mülk, Saraydan hareme giderken, Hasan Sabbah’ın fedaîlerine benzer giyinen Ebu Tahir Avabî, (müşarun ilyhinin işareti ve Tâcül-mülk Ebu'l-Ganayim’in iğvası ile) Dürz-i mutasavvıfa gelerek Hâce Nizamü'l-Mülk’a bir yazı verir. Hâce Nizamü'l-Mülk yazıyı okurken Ebu Tahir Avabî elindeki hançerle vurarak yaralar, bu yara üzerine Hâce Nizamü'l-Mülk ertesi gün hayatını kaybeder. Bağdat’ta olan Melikşah Tâcü'l-Mülk’ü veziri olarak tayin eder.”³⁷

Nizamü'l-Mülk suikastı ile ilgili *Ravzatü's-Safa* adlı eserde Hasan Sabbah’ın emriyle bu olayın gerçekleştiği ve uzun süre suikastların devam ettiği belirtilir. Mîrhând’ın bu eserine göre olay şöyle anlatılır: “*Hâce Nizamü'l-Mülk, Hasan Sabbah’ın emri ile bir fedai tarafından öldürülür. Onun vefatının ardından Sultan*

³⁷ Giyâsüddin b. Hümâmiddin Hândmîr, *Düstûrü'l-Vüzerâ*, tsh: Said Nefsi, İkbal Yayınları, Tahran, 1976, s. 165.

Melikşah da birkaç gün sonra vefat eder. Fedailer, dini ve mezhebi taassuplarından dolayı emirleri ve meşhur insanları katlederler. Nitekim bu fedailerin suikastları Melikşah'ın veliahdı olacak kişiler Berkıyaruk ile Muhammed arasında başlaya çekişmelerden sonra artar".³⁸

Nizamü'l-Mülk'ün ölümüyle ilgili farklı bir rivayette de Vezirin Nişâbur'da oturan Hakim Mavsili adlı bir müneccim arkadaşı olduğu ve Nizamü'l-Mülk'ün ona itibar edip sözlerine çok inandığı anlatılır. Müneccimin ona kendisinden altı ay sonra öleceğini haber verdiği zikredilir. Müneccimin 485 yılının Rebiülevvelin de (Haziran 1092) ölüm haberini alınca vezir, ömrünün nihayete erdiğini düşünerek vasiyet-nâmesini yazmış, vakıflarına ait sicilleri düzenlemiş ve kölelerini de azâd etmiştir. Osman Turan aktardığı bu rivayetin doğruluğunu ve vezirin ölüme hazırlandığını, Bağdat'a giderken bir daha dönemeyeceği kanaatiyle, Siyaset-name'sini bir hattata bırakması ve bizzat sultana takdimini vasiyet etmiş olmasıyla teyit edileceğini söyler.³⁹

Zehebî *Siyerü 'Alâmü'n-Nübela* adlı eserinde Nizamü'l-Mülk hakkında övgüyle bahsederek onun döneminde devletin ilim devletine dönüştüğünü zikreder. O, Nizamü'l-Mülk'ün Ramazan ayında hacca gitmek üzereyken öldürüldüğünü; vezirin ölümüyle dünyadaki mülkün öldüğünü, mülkün ahirete göçtüğünü rivayet eder.⁴⁰ İbnü'l-İbrî Ebû'l-Ferec, *Târîh-i Muhtasarü'd-Düvel* adlı eserinde Nizamü'l-Mülk'ün, 385/1092 yılında Nihâvend yakınlarında Bâtunî Deylemî bir gencin feryat ederek yaklaşması ve hançerlemesi sonucu öldürüldüğünü söyler.⁴¹

Nizamü'l-Mülk suikastı hakkında muahhar kaynaklarda da geniş bilgiler vardır. Ancak bu bilgiler zikrettiğimiz dönem kaynaklarından aktarım ve yorumlardır. Bu müverrihler içerisinde farklı olarak bir Osmanlı dönemi kaynağı olan Ebu'z-Ziya Tevfik'in Hasan b. Sabbah adlı eserinde olaydan bahsedilirken suikastın gece üç sularında gerçekleştiği bilgisi mevcuttur.⁴²

³⁸ Mîrhând Muhammed b. Hâvendşâh, *Ravzatü's-Safa fi Sireti'l-Enbiyâ, ve'l-Mulûk ve'l-Hulefâ*, çev. Muhammed es-Sibbâi, Ahmed Abdulkadir Şahveli, ed-Dâru'l-Musriyetü'l-Kitâb, 1988, s. 244.

³⁹ Turan, a.g.e., s.218-219.

⁴⁰ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed Osman ez-Zehabî, *Siyerü 'Alâmü'n-Nübela*, XIX, thk: Şuayb el-Arnâvut, *Müessesetü'r-Risâle*, Beyrut, 1984, s. 96.

⁴¹ İbnü'l-İbrî Ebû'l-Ferec Gregorius b. Erhun et-Tabib el-Malâtî, *Târîh-i Muhtasarü'd-Düvel*, tsh: el-Ab Antun Salihânî, el-Yesuâ, Dârü'r-Râid el-Lübnânî, el-Hazmiye, Lübnan, 1983, s. 335.

⁴² Ebu'z-Ziya Tevfik, Hasan Sabbah, Ebuzziya Matbaası, İstanbul, 1300, s.14; Ebu'z-Ziya Tevfik suikast olayını şöyle anlatır: "485 senesi Şehr-i Ramazan'ın dokuzuncu günü olay gerçekleşmiştir. Ertesi günün akşam namazından sonra ve anlatılan rivayete göre gece 3 sularında Ramazanın on birinci gecesidir Nizam-ı Ba'dü't-Teravîh ittihaz edip çadıra giderken bir takrib yanına sokularak, müşarün-ileyhi hançer ile şehit etmiştir".s.14.

SONUÇ

Nizâmü'l-Mülk suikastı hakkındaki rivayetleri incelediğimizde vezirin kim tarafından öldürtüldüğü, ölüm yeri ve tarihi hakkında netlik olmadığı görülmektedir. Ancak zikrettiğimiz rivayetlerde suikastçı ve kimliği hakkında bazı kaynaklarda isim olarak zikretmese de Hasan Sabbah'ın adamı Bâtînî (İsmailî, Mülhid) bir genç olan Ebu Tahir Errânî olduğu konusunda hemen hemen bütün kaynaklar hemfikirdir. Bazı rivayetlerde bulunmasa veya bıçak olarak zikredilse de suikast silahının hançer olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz. Kaynaklarda olayın gerçekleştiği yer genel olarak Nihavend civarları olarak görülürken; öldürüldüğü bölge olarak bazı kaynaklarda Bağdat, Suhe mevki, Şahne mevki ya da Sahne mevki olarak geçmektedir. Birçok kaynaktaki anlatılanlar değerlendirildiğinde birkaç eserde Bağdat olarak geçen suikast yerinin hatalı olduğu aşikârdır. Suikastın düzenlendiği yer kaynakların çoğunda zikredilen Nihavend bölgesindeki Bisutun ve Kengaver yolunun ortasında bulunan Şahne mevkiidir. Suikastın tarihi hakkında kaynakların genelinde 10 Ramazan 485 (14 Ekim 1092) geçerken, bazı kaynaklarda 12 Ramazan 485 (16 Ekim 1092), 9 Ramazan 485(13 Ekim 1092), 10 Ramazan 1092 gibi karışık tarihler geçmektedir. Gün olarak ise Perşembe, Pazartesi, Çarşamba, Cumartesi gibi farklı günler verilmektedir. Araştırma ve kaynak taraması sonucunda 10 Ramazan 485 Perşembe(16 Ekim 1092) tarihinin yoğun olarak geçtiği ve doğru olacağı kanaati hâsıl olmuştur. Rivayetlerin geneline bakıldığında suikastın iftar vaktinden sonra tahtı revanı üzerindeyken düzenlendiği şeklindedir.

Rivayetlerde suikastla ilgili ihtilaflardan biri de suikast emrini veren ve azmettiricileri hakkındadır. Veziri öldüren Hasan Sabbah'ın daisi bir Bâtînî iken, onu kimin azmettirdiği kesin olarak net değildir. Rivayetlerde Nizâmü'l-Mülk'ün, sultanın onayı, Tâcû'l-mülk Ebûl Ganâim'in tertip ve tedbiri, Terken Hatun'un da işareti ve Hasan Sabbah'ın emriyle öldürüldüğü şeklinde muhtelif bilgiler mevcuttur. Selçuklu devleti içerisinde oluşan güç unsurları içerisinde kaynaklardaki anlatılanlardan da anlaşıldığı üzere vezirin ölümünü en çok isteyen Hasan Sabbah ve Terken Hatun ile Tacü'l-Mülk ikilisidir. Nitekim vezirin yakınları ve adamları vezirin ölümünden Tacü'l-Mülk'ü sorumlu tutarak parçalamışlardır. Nizâmü'l-Mülk, Hasan Sabbah için siyasi ve dini hedeflerine ulaşmada yok edilmesi gereken en büyük tehdit iken, Terken Hatun ve Tacü'l-Mülk'ün hedef ve hayalleri önündeki en önemli engeldir. Bu açıdan Vezirin ölümüyle en büyük kazancı sağlayan Hasan Sabbah'ın suikast emrini verdiği;

birçok kaynakta zikredildiđi gibi Tacü'l-Mülk'ün de azmettirici olarak Nizamü'l-Mülk'ün ölümünden sorumlu olduğu görölmektedir.

KAYNAKÇA

- ATICI ARAYANCAN, Ayşe, "Hasan Sabbah ve Halefleri Tarafından Suikaste Uğrayan Devlet Adamları 1090-1257" *İCANAS Kongresi (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*, Ankara, 2007. s.333-345.
- BARTHOLD, V. W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, TTK Yayınları Ankara, 1999.
- BÜNDÂRÎ, Feth b. Ali b. Muhammed, *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Usre (Târîh-i Silsile-i Selçûkî)* Nşr: Muhammed Hüseyin Celîlî, Bünyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran, 1977.
- CÜVEYNÎ, Alâeddin Atâmelik, *Tarih-i Cihanguşa*, (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1998,
- EBU ŞAME, Şehâbüddin Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdîsî ed-Dımaşkî, *Kitâbü'r-Ravzatayn fi Ahbârî'd-Deoleteyn en-Nûriye ve's-Selahiye,I*, thk: İbrahim Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1997.
- EBÜ'L-FEREC İbnü'l-İbrî Gregorius b. Erhun et-Tabib el-Malâfî, *Târîh-i Muhtasarü'd-Düvel*, tsh: el-Ab Antun Salihânî, el-Yesuâ, Dârü'r-Râid el-Lübânî, el-Hazmiye, Lübnan, 1983.
- EL-HÜSEYNÎ, Saduddin Ebu'l-Hasan Ali Bin Nasır İbn Ali El-Hüseyni, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- HAMEDANÎ, Reşidüddin Fazlullah, Câmîü't-Tevârih, çev: Abdulmuatta es-Seyyad, Camiatü Aynu's-Şems, Kahire, 1998.
- HÂNDMÎR, Giyâsüddin b. Hümâmiddin Muhammed, *Düstûrü'l-Vüzerâ*, tsh: Said Nefsi, İkbâl Yayınları, Tahran, 1976.
- İBNÜ'L ADİM, *Buğyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb*, (Biyografilerle Selçuklular Tarihi), çev. Ali Sevim, Ankara, 1982.
- İBNÜ'L CEVZÎ, Ebu'l- Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülük*, (thk: Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata, Dâru'l-Kutûbu'l-İlmiyye), Beyrut, 1995.
- İBNÜ'L-ESİR Ebü'l-Hasan İzzüddin Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybânî el-Cezeri, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, tsh: Muhammed Yusuf Dukake, Dârü'l-Kitâbü'l-İlmiyye, Beyrut, 1987,
- İSFEHÂNÎ, Ebu Abdillah İmâdüddin Muhammed b. Muhammed b. Hamid el-Katip, *Târîh-i Devlet-i Selçûk*, Şeriketü Tabu'l-Kutubü'l-Arabiye, Mısır, 1900.
- MÎRHÂND, Muhammed b. Hâvendşâh, *Ravzatü's-Safa fi Sireti'l-Enbiyâ, ve'l-Mulûk ve'l-Hulefâ*, çev. Muhammed es-Sibbâi, Ahmed Abdulkadir Şahveli, ed-Dâru'l-Mısriyetü'l-Kitâb, 1988.
- NİŞABÜRÎ, Zahirüddin, *Selçûknâme (Zeyl-i Selçûknâme)*, thk. Ebu Hamid Muhammed b. İbrahim, Kulâle-i Hâver, Çaphâne-i Tahran, 1954.
- NİZAMÜ'L-MÜLK, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- SEVİM, Ali, "Munkizi Muelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1992-1994, Ankara, 1994, S. 27, Cilt XVI, s.5-11.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah, *Mirâtü'z-Zaman fi Tevârihi'l-Ayân*, XIX, (thk: Muhammed Enes, Kamil Muhammed, er-Risâletü'l-İlmiyye), Şam, 2013.

- SIBT-İ İBNÜ'L- CEVZİ, Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah el-Maruf, *Mirâtü'z-Zaman fî Tevârîhi'l-Ayân*, (thk: Muhammed Enes, Kamil Muhammed, er-Risâletü'l-İlmiyye), Şam, 2013.
- ŞEBÂNKARAYÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecmau'l-Ensâb, II*, Emir-i Kebir Yayınları, Tahran, 1984.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999.
- ZEHEBÎ, İmam Şemsüddin Muhammed b. Ahmed Osman ez-Zehebî, *Siyerü 'Alâmü'n-Nübela*, 19, thk: Şuayb el-Arnâvut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1984.